

Μπορεί ή έσωτερική άρχιτεκτονική του ναού ν' άλλαξε ριζικά, άφου τή θέση του παλαιού πρόναου τήν πήρε τὸ "Άγιο Βήμα. Ὁ Χαλκοκονδύλης έλεγε ὅτι είναι πιθανὸ ν' αφαιρέθηκαν και οί έπάλληλοι κίονες πού θάταν τοποθετημένοι στο έσωτερικό τμήμα του αρχαίου ναού. Τή θέση τους τήν πήραν άλλοι κίονες, ὅπως οί δυὸ πού διαμορφώνουν και υποστηρίζουν τώρα τήν Ὡραία Πύλη. Και ὁ τοίχος πού χώριζε απόλυτα τὸν ὀπισθόδομο από τὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς έχει τώρα ένα άνοιγμα πού ὀδηγεῖ από τὸν νάρθηκα (τὸν αρχαῖο ὀπισθόδομο) στο καθολικὸν του Χριστιανικοῦ ναού.

Ἐποῦσο, ή έξωτερική μορφή του Παρθενῶνος έμεινε σχεδὸν άθικτη. Ὅλοι οί ὑπέροχοι έξωτερικοὶ κίονες στεκουν άκέραιοι και έπιβλητικοί. Τὸ μάρμαρό τους λάμπει σὰ νὰ τὸ στίλβώνει κάθε μέρα ή ἴδια ή αύγή με τὰ ρόδινά της δάχτυλα και με τίς σταλαγματιές τῆς Ἀττικῆς δροσιᾶς. Τὸ θέαμα ἦταν για τὰ μάτια μου καταπληκτικό. Τέτοιο μάρμαρο — και τόσο τέλεια δουλεμένο — δέν είχα ἰδεῖ οὔτε στ' ὄνειρό μου. Πέντε άντρες θάπρεπε ν' άνοιξουν τὰ χέρια τους για νὰ μπορέσουν ν' άγκαλιάσουν τὸν κάθε κίονα. Κι' ὁμως, οί κίονες του Παρθενῶνος έχουν τήν πιὸ λιγερή κορμοστασιὰ και μοιάζουν ν' άγνοοῦν απόλυτα τὸ βάρος τους. Πῶς, ὁμως, κατάφεραν ν' άγνοήσουν τὸ βάρος τους εκείνοι πού, στίς μέρες του Περικλέους, τάχθηκαν νὰ στήσουν τούς κίονες του Παρθενῶνος; Ποιὸς ξέρει... Μπορεῖ, ὅσοι πιστεύουν στήν ὀμορφιά νὰ μὴν αἰσθάνονται τὸ βάρος πού σηκώνουν για νὰ τήν ὑπηρετήσουν.

28

Ὅταν μπήκαμε στο Χριστιανικὸ ναὸ του Παρθενῶνος, ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης μου ἔδειξε τὸ φῶς πού δέ σβήνει ποτέ. Και ὁ Στράβων μᾶς μιλάει για τὸν «άσβεστον λύχνον». Ἦταν, λοιπόν, άσβεστος ὁ λύχνος και πρὶν εμφανισθεῖ ὁ Χριστός; Οί Χριστιανοὶ λένε ὅτι ὁ άσβεστος λύχνος ὑπάρχει μόνον άφότου ὁ Παρθενῶν ἔγινε ναὸς τῆς ἀληθινῆς Παρθένου και Θεομήτορος. Ὁ Χαλκοκονδύλης μου ἔδωσε τήν ἐξήγηση και μου εἶπε : Τὸ φῶς πού δέ σβήνει ποτέ είναι διάχυτο γύρω μας και μέσα μας· ή λυχνία πού βλέπεις, εκεί στον τοίχο, τὸ συμβολίζει μονάχα. Στὸν Εἰσβατήριο Λόγο του, ὁ αρχιεπίσκοπος Μιχαήλ Χωνιάτης εἶπε λόγια μεγάλα: «Ὡς φοβερός ὁ τόπος οὔτος· οὐκ ἔστι τοῦτο άλλ' ή οἶκος θεοῦ και αὔτη ή πύλη του οὐρανοῦ κάντεῦθεν τὸ ὑπερουράνιον τοῦτο φῶς ἀκοίμητον εἰσρεῖ δεῦρο, οὐκ άμαυρούμενον ήμέρας, οὐ διακοπτόμενον νυκτί, άξυλον, άῦλον, ακραιφνέστατον, άειλαμπές, άειφανές άβεβήλοισ και πιστοῖς ὄμμασι. Τοῦτο στύλος θείου πυρός, τοῦτο τῆς καθ' ήμᾶς μυστικῆς και θείας νεφέλης άπόρροια... Κινδυνεύω γάρ και

Μωσῆν ἑμαυτὸν φαντάζεσθαι· οὕτω με περιλάμπαν τὸ χῦμα τοῦ θείου τοῦδε φωτὸς διέθηκεν, ὡς μὴ τὴν Ἀκρόπολιν Ἀθηναίων βλέπειν λογίζεσθαι, ἀλλὰ τὸ θεοστιβὲς ἐκεῖνο Χωρήβ, μᾶλλον δ' αὐτὴν τὴν ἄκραν τοῦ οὐρανοῦ... Τοιόνδε τὸ τέμενος τοῦτο, περικαλλές, εὐφεγγές, ἀνάκτορον τῆς φωτοδόχου παρθένου καὶ φωτοδότιδος...»

Ἐνας Λατῖνος ἱερωμένος ποῦ γνώριζε καλὰ τὸν Χαλκοκουνδύλη μᾶς πλησίασε καὶ θέλησε νὰ μοῦ δείξει τὰ ἱερὰ λείψανα, καθὼς καὶ ἄλλα ἱερὰ ἀντικείμενα, ποῦ ἦταν φυλαγμένα στὸ ναό. Ὁ Χαλκοκουνδύλης δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ τὸ κάμει. Ἀφοῦ ἄκουσε ὅτι εἶμαι κ' ἐγὼ Ἕλληνα, ἄρχισε ὁ Λατῖνος ἱερωμένος τὴν ἀποκάλυψη τῶν μεγάλων θησαυρῶν ἀπὸ κάτι ποῦ ἔπρεπε νὰ μὲ συγκινήσει ἰδιαίτερα. Μοῦ ἔδειξε τὰ Εὐαγγέλια ποῦ εἶχε γράψει μὲ τὸ χέρι της, σὲ γλῶσσα Ἑλληνική, ἢ ἴδια ἢ Ἀγία Ἑλένη, ἢ μητέρα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ὑστερα, μοῦ ἔδειξε τὴν εἰκόνα τῆς Θεομήτορος, φτιαγμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ, καθὼς καὶ ὅσα ἁγίων καὶ μαρτύρων. Καὶ μὲ βεβαίωσε ὅτι ὅλα εἶναι γνήσια καὶ θαυματουργά. Μολονότι μοῦ μιλοῦσε ἓνας Λατῖνος, δὲ γεννήθηκε καμμιά δυσπιστία μέσα μου. Ὡστόσο, δὲ γεννήθηκε μέσα μου οὔτε καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ γίνω ἓνα θαῦμα γιὰ χάρη μου. Κάποτε μοῦ εἶχε πει ὁ δάσκαλός μου ὅτι δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιθυμοῦμε τὸ θαῦμα· ἔχουμε μονάχα τὸ δικαίωμα νὰ τὸ ἀποδεχόμαστε, ὅταν ἔρχεται· καὶ πρέπει νὰ τὸ ἀποδεχόμαστε σιωπῶντας («Ὁρα μηδενὶ μηδὲν εἶπης», ἔλεγε ὁ Ἰησοῦς).

Τὴ στιγμὴ ποῦ βγαίναμε ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα — ἀπὸ τὴ Santa Maria, ὅπως τὴν ἔλεγε ὁ Λατῖνος ὁδηγός μας — ὁ ἥλιος ἔγερνε πρὸς τὴ δύση του. Πιστεύω καὶ σήμερα — κ' ἔχω συλλέξει πιά στὴν ψυχὴ μου ἀμέτρητες δύσεις — ὅτι τὴν ὠραιότερη δύση τοῦ ἡλίου τὴ χαρίζει στ' ἀνθρώπινα μάτια ἡ Πάτρα. Ὡστόσο, ἡ δύση ποῦ ἀπὸ παιδί μὲ μάγεψε στὴν Πάτρα εἶναι ἡ ὠραιότερη τοῦ κόσμου, ὅταν κοιτάξεις τὸν ὀρίζοντα στὸ τμήμα του ἀκριβῶς ἐκεῖνο ὅπου βασιλεύει ὁ ἥλιος. Ἄν κοιτάξεις πίσω σου, τὰ βουνὰ μένουν τὰ ἴδια, ὅπως ἦταν καὶ πρὶν· ἔχουν μάλιστα γίνω σκουτείνωτερα. Στὴν Ἀθήνα, πρέπει νὰ κοιτάξεις πίσω σου· πρέπει νὰ κοιτάξεις τὸν Ὑμηττὸ καὶ τὸ Πεντελικό. Τὴν ὥρα ποῦ πάει ὁ ἥλιος νὰ βασιλέψει, τὰ βουνὰ αὐτὰ γίνονται φωτεινότερα. Τὸ φῶς ποῦ τ' ἀγκαλιάζει δὲν εἶναι πιά τὸ δυνατὸ φῶς τῆς ἡμέρας, τὸ φῶς τοῦ οὐδέτερου μεσημεριοῦ, κι' ὅμως θαρρεῖς πὼς εἶναι πολὺ πιὸ φωτεινὸ κι' ἀπὸ τὸ δυνατὸ φῶς τοῦ μεσημεριοῦ. Τὸ φῶς, τὴν ὥρα ἐκείνη, παύει νᾶναι οὐδέτερο· παύει, μ' ἄλλα λόγια, ν' ἀφήνει τὸ πράσινο νᾶναι πράσινο καὶ τὸ γυμνὸ τοπίο νὰ μοιάζει κιτρινόασπρο ἢ ἐλαφρὰ κοκκινωπὸ. Ἡ ἄττικὴ δύση ἀλλάζει τὰ χρώματα· τὸ φῶς τοῦ ἡ

λιου, τὴν ὥρα πού πάει νὰ σβήσει, ἐπεμβαίνει μ' ἓναν τόσο ἐνεργὸ τρόπο στὸ τοπίο τῆς Ἀττικῆς πού ὁ Ὑμηττὸς καὶ τὸ Πεντελικὸ ἀποκτοῦν ξαφνικὰ τὰ πιὸ θαυμάσια καὶ μαγευτικὰ χρώματα πού ἡ ἴδια ἡ Ἴρις δὲ μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσει. Ἐκεῖ πού λές ὅτι τὸ χρώμα πού βλέπεις εἶναι μενεξεδένιο ἢ ρόδινο, δὲν εἶναι οὔτε μενεξεδένιο οὔτε ρόδινο· εἶναι κάτι ἄλλο· κάτι πολὺ ὠραιότερο καὶ ἀπαλότερο, κάτι τὸ ἀπόλυτα πρωτότυπο πού δὲν ὑπάρχει πουθενὰ ἄλλοῦ. Τὸ πρότυπο τῆς Ἀττικῆς βρίσκεται στὴν ἴδια τὴν Ἀττικὴ. Καὶ δὲν ἔχει ὄνομα, δὲν ἔχει μέτρο, δὲν ἔχει κριτήριό πού νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ.

Ὅταν ἄρχισε νὰ σκοτεινιάζει, τὰ μάτια μου ἐξακολουθοῦσαν νὰ ζοῦν τὴν χαρὰ τῶν χρωμάτων πού εἶχαν ἀντικρῦσει. Κ' ἡ ψυχὴ μου εἶχε κουραστεῖ. Ἡ ὁμορφιά κουράζει. Κ' ἡ ψυχὴ μου ἦταν πάντα ἀδύνατη. Δὲν ἀντέχει στὴ μεγάλη ὁμορφιά.

29

Ὅσο ἔμεινα στὴν Ἀθήνα, ἀνέβηκα κάμποσες φορές στὴν Ἀκρόπολη. Μοῦ ἄρεσε, ὅμως, νὰ κατευθύνω τὰ βήματά μου καὶ σ' ἄλλα μέρη. Ἔτσι πῆγαινα συχνὰ στὸ λόφο πού εἶναι πλάι στὴν Ἀκρόπολη, καὶ πού στὴν κορυφὴ του εἶν' ἓνα μνημεῖο ἀφιερωμένο, ὅπως λένε, στὸν αὐτοκράτορα Τραϊανό. Ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης ἔλεγε ὅτι τὸ μνημεῖο αὐτὸ δὲ μπορεῖ ν' ἔχει σχέση μὲ τὸν Τραϊανό. Τ' ὄνομα Φιλόπαππος πού εἶναι χαραγμένο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ μορφή ἑνὸς βασιλιᾶ καθισμένου στὸ θρόνο του δὲ θυμίζει σὲ κανέναν τίποτε. Ἔτσι, ὁ βασιλιάς αὐτὸς δὲ φαντάζομαι νάταν οὔτε ὁ ἀγνωστος Φιλόπαππος, οὔτε ὅμως ὁ Τραϊανός, ὁ ἀκούραστος στρατιώτης πού κανένας καλλιτέχνης δὲ θὰ τὸν ἔβαζε νὰ καθίσει ἀναπαυτικὰ στὸ θρόνο του. Σ' ἐκστρατεία βρῆκε τὸν Τραϊανὸ κι' αὐτὸς ὁ θάνατος. Ποιὸς νάταν, ὅμως, ὁ βασιλιάς αὐτὸς πού θέλησε ν' ἀντικρῦζει αἰώνια τὴν Ἀκρόπολη, παραβάλλοντας τὸ ἀνάστημά του μὲ τὸ ὕψος της;

Συχνὰ τὰ βήματά μου, ἀκολουθώντας τὸ δρόμο πού χαράζει ἡ ὄχθη τοῦ Ἰλισοῦ, μὲ πῆγαιναν πιὸ μακριά. Στὴν Ἀττικὴ, ὅλοι οἱ δρόμοι ὀδηγοῦν σὲ κάτι ὠραῖο καὶ μεγάλο («ἢ γὰρ Ἀττικὴ θεῶν ἔστι κτίσμα καὶ προγόνων ἡρώων», ὅπως λέει ὁ Στράβων). Ἄλλοῦ εἶναι ναοί, ἄλλοῦ στάδια καὶ θέατρα, ἄλλοῦ ἄλση ἱερὰ καὶ ἀγάλματα. Κι' αὐτὰ τὰ ἐρείπια — κίονες γκρεμισμένοι, βάθρα ἀγαλμάτων, μάρμαρα σκόρπια — ἔχουν μιλιὰ δική τους καὶ διηγοῦνται πράγματα παράξενα καὶ θαυμαστά.

Ἄλλοτε τραβοῦσα πρὸς τοὺς Ἀμπελοκήπους, ὅπου λένε ὅτι βρισκόταν ἡ Ἐλαιατικὴ σχολή, ἄλλοτε ἀνέβαινα στὸν Λυκαβηττό, περνώντας ἀπὸ τὸ ἐρειπωμένο μεγάλο ὑδραγωγεῖο, ἄλλοτε ἀνα-

ζητούσα τὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος χωρὶς νὰ τὴ βρῶ. Οὔτε ὁ Γεώργιος Χαλκοκουνδύλης δὲ μπόρεσε νὰ μοῦ προσδιορίσει τὴν τοποθεσία τῆς Ἀκαδημίας. Ἄλλοι ἀπὸ τοὺς μελετημένους ἔλεγαν ὅτι βρίσκεται «ἐν χωρίῳ τῶν Βασιλικῶν», καὶ ἄλλοι ὑποστήριζαν τὴν ἄποψη ὅτι ἡ Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος βρίσκεται στὸ Παράδεισιο. Ὁ Χαλκοκουνδύλης (καὶ τώρα πιστεύω ὅτι εἶχε δικίον) εἶχε τὴ γνώμη ὅτι μᾶλλον πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ θάπρεπε ν' ἀναζητήσω τὰ ἴχνη τῶν βημάτων τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν μαθητῶν του, γιατί πρὸς τὰ ἐκεῖ — πρὸς τὸν Ἰππιο Κολωνὸ — θάπρεπε νάταν τὸ προάστειον τοῦ Ἀκαδήμου. Ὡστόσο, βέβαιον δὲν ἦταν οὔτε κι' αὐτό. Ἔτσι, ἀποφάσισα κ' ἐγὼ μιὰ μέρα νὰ λέω πῶς κάθε δρόμος κατευθύνεται στὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος· κι' ἀπὸ τὴν ἡμέρα ἐκείνη μοῦ φάνηκε πῶς ἔβρισκα παντοῦ τὰ ἴχνη τῶν βημάτων του.

Ἐνα ὠραῖο ἀνοιξιὰτικο πρωῖνόν, τράβηξα καὶ πρὸς τὸν Ὑμηττό. Ὁ Γεώργιος Χαλκοκουνδύλης δὲ μποροῦσε νὰ ρθεῖ μαζί μου. Πῆγα μόνος μου. Ὡστόσο, εἶχα τὸ αἶσθημα ὅτι δὲν ἦμουν ὀλομόναχος. Πρῶτη φορὰ στὴ ζωὴ μου εἶχα τὴν ἐντύπωση ὅτι κάποιος δεύτερος — ἀθέατος, κι' ὅμως παρῶν — βιάδιζε πλάϊ μου. Ὁ ἴσκιος μου, ὅταν κοίταξα δυὸ - τρεῖς φορές πίσω, μοῦ φάνηκε διπλός. Ποιὸς νάταν ὁ δεύτερος ποὺ βιάδιζε πλάϊ μου; Μὴν ἦταν, τάχα, ὁ δάσκαλός μου;

Ἡ ἰδέα ὅτι ὁ ἀόρατος δεύτερος μποροῦσε νάναί ὁ δάσκαλός μου — ὁ νεκρὸς — δὲ μὲ τρόμαξε διόλου. Γιατί, τάχα, νάταν ὁ νεκρὸς; Μποροῦσε κάλλιστα νάναί ὁ ἀναστημένος... Κι' αὐτὸ ἦταν πολὺ πιὸ πιθανόν.

Γαλήνιος καὶ μὲ βῆμα σταθερὸ ἄρχισα ν' ἀνεβαίνω τὸν ἀνηφορικὸ δρόμον ποὺ πάει στοὺς πρόποδες τοῦ Ὑμηττοῦ. Ἡ πρωινὴ αὔρα δρόσιζε τὸ μέτωπό μου ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἰδρώνει λιγάκι. Ὁ ἥλιος δὲν ἔκαιγε. Ἦταν ἀρχὲς Μαΐου καὶ τὴν προηγούμενη μέρα εἶχε βρέξει. Ἡ ἀτμόσφαιρα ἦταν καθαρὴ· κ' ἡ καρδιά μου, νομίζω, ἐπίσης.

Ἀπὸ μακριὰ μοιάζει ὁ Ὑμηττὸς μονοκόμματος. Κι' ὅμως δὲν εἶναι. Μοιάζει, ἐπίσης, γυμνὸς καὶ ξερὸς. Κι' ὁ γενικὸς του χαρακτήρας εἶναι, βέβαια, ἡ γύμνια. Ὄταν, ὅμως, περάσεις τοὺς λοφίσκους, ποὺ σὰν προπύλαια δίνουν στὶς προσβάσεις τοῦ Ὑμηττοῦ τὴ μορφὴ ἐνὸς σύνθετου τοπίου, βρίσκῃσαι μπροστὰ σὲ μιὰ κρυφὴ τοποθεσία, ὅπου ὑπάρχουν πεῦκα, καστανιές καὶ κυπαρίσσια, καὶ ὅπου τρέχουν καὶ νεράκια. Οἱ δυτικὲς πλαγιὲς τοῦ Ὑμηττοῦ, ποὺ κρύβονται πίσω ἀπὸ τοὺς λοφίσκους, μὲ ξάφνιασαν μὲ τὴν εἰρηνικὴ ὁμορφιά τους. Ἐκεῖ μέσα κρύβεται ἕνας

θεῖος κόσμος μοναξιάς. Ἐκκλησιῆς καὶ μοναστήρια ἔχουν ὑψώσει
σεμνὰ καὶ δειλὰ τὸ κεφάλι τους στὶς μαγευτικὲς αὐτὲς τοποθεσί-
ες, σὲ χρόνους μυθικοῦς, πῆγε ὁ Κέφαλος, ποὺ εἶχε πατέρα του
τὸν Ἑρμῆ, νὰ κυνηγήσει. Νάταν, τάχα, ὁ ἴδιος ποὺ τὸν κυνηγοῦσε
ἢ ἐρωτόληπτη Ἡὼς καὶ ποὺ στὸ τέλος κατάφερε νὰ τὸν πάρει
μαζί της στὸν οὐρανό, μεταμορφώνοντας τὸν ὁμορφο ἔφηβο σ' ἓνα
ὠραῖο ἀστέρη; Παιὸς ξέρει! Φαίνεται, πάντως, ὅτι εἶναι γεγονὸς
— γεγονὸς μέσ' στὸν αἰώνιο κόσμον τοῦ Ἑλληνικοῦ μύθου — ὅτι,
κυνηγώντας ὁ Κέφαλος στὶς πλαγιὲς τοῦ Ὑμηττοῦ, σκότωσε μὲ τὸ
ἀκόντιο τὴ γυναῖκα του τὴν Πρόκριδα, τὴν κόρη τοῦ Ἐρεχθέως
ποὺ, κρυμμένη στὴ λόχμη, τὸν παρακολούθησε ἀπὸ ζήλεια στὴν
ὑποπτή ἐξοδὸ τοῦ πρὸς τὸν Ὑμηττό. Ἄγνωστο ἔμεινε (οἱ ἐκδο-
χὲς συγκρούονται μεταξύ τους) ἂν τὴ σκότωσε κατὰ λάθος ἢ ἂν
τὴν ἔβαλε στόχο γιὰ νὰ τὴν τιμωρήσει. Κάμποσοι μίλησαν γιὰ τὴν
τραγικὴ αὐτὴ σκηνή. Ὁ Ὀβίδιος ποὺ φαίνεται ὅτι ἀγάπησε ιδιαί-
τερα τὸν Ὑμηττό ἀφιερώνει στὸ ἔργο του «*Ars amandi*» ὠραίους
λυρικοὺς στίχους στοὺς ἀνθισμένους λόφους τοῦ Ὑμηττοῦ ὅπου
ἔγινε ὁ φόνο. ἔχοντας διαβάσει τοὺς στίχους τοῦ Ὀβιδίου λίγο
πρὶν φύγω ἀπὸ τὴν Πάτρα — τὰ λατινικὰ ἄρχισα νὰ τὰ μαθαίνω
στὰ δεκάξι μου χρόνια — ἀναζήτησα τὴν ἱερὴ πηγὴ («*fons sacer*»,
λέει ὁ Ὀβίδιος) καὶ νομίζω ὅτι τὴ βρῆκα πλάι στὴν ὁμορφὴ μικρὴ
ἐκκλησιὰ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, δηλαδὴ πλάι στὴ μονὴ ποὺ,
ὅπως μοῦ εἶπε ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης ὅταν γύρισα στὴν Ἀ-
θήνα, ὀνομάζεται Καισαριανὴ (ἐπειδὴ, ἴσως, κάποιος Καῖσαρ τὴν
εἶχε εὐεργετήσῃ ἢ κάποιος μοναχὸς Καισάριος τὴν εἶχε ἰδρύσει).
Τὸ νερὸ τῆς ἱερῆς κρήνης τρέχει ἀπὸ τὴ μαρμάρινη κεφαλὴ ἑνὸς
κριοῦ ποὺ προβάλλει εἰρηνικὴ ἀλλὰ καὶ αὐστηρὴ μέσ' ἀπὸ τὴν
ὠραιότερη πλαγιὰ τοῦ Ὑμηττοῦ, ὅπου οἱ λεῦκες καὶ τὰ πλατάνια
ὑψώνουν τὰ ἐπιβλητικὰ τους ἀναστήματα.

Στὴν ἐκκλησιὰ καὶ στὸ μοναστήρι δὲ ζήτησα νὰ μπῶ. Στάθηκα
ἀπόξω, ἄκουσα — ὅπως κι' ὁ Ὀβίδιος — τὸ τραγούδι ποὺ προ-
καλοῦσε ὁ Ζέφυρος περνώντας πάνω ἀπὸ τὰ φύλλα τῶν δέντρων
(Ζέφυρος πρέπει νάταν ὁ ἄνεμος, ἀφοῦ ἔτσι τῶθελε ὁ Ὀβίδιος),
καὶ μὲ τὴν ψυχὴ παραδομένη στὴν πιὸ θεία μοναξιά δὲ θέλησα νὰ
ρθῶ σ' ἐπαφὴ οὔτε μὲ τοὺς μοναχοὺς. Ἐνα γράμμα, ἄλλωστε, ποὺ
ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μιχαὴλ Χωνιάτης εἶχε ἀπευθύνῃ «τῷ καθηγου-
μένῳ τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς Καισαριανῆς» μὲ εἶχε διαθέσει ἄσχη-
μα ἀπέναντι τῶν μοναχῶν γενικὰ τῆς ὠραίας Καισαριανῆς. Τὸ
γράμμα εἶν' ἐπιτιμητικόν. Ὁ ἡγούμενος εἶχε, τέσσερα ὀλόκληρα
χρόνια, οἰκειοποιεῖθαι τοὺς καρπούς δέκα κυπελῶν ποὺ τοῦ εἶχε
ἐμπιστευθεῖ ἓνας «πτωχοηγούμενος», κι' ἀφοῦ ἔκλεψε τοὺς καρπούς

ισχυρίσθηκε ότι ο μελισσώνας έχει πιά καταστραφεί. Τò περιστατικό αυτό μου φάνηκε βαθύτατα άσυμβίβαστο με τò θείο περιβάλλον τῆς Καισαριανῆς. Ἔτσι, ἀπέφυγα — χωρίς νά ξέρω τήν ἡμέρα ἐκείνη ἂν τò εἶχαν ἀκόμα οἱ Ἕλληνες τò μοναστήρι — κάθε ἐπικοινωνία με τούς μοναχούς. Κι' ἀφοῦ ἔμεινα κάμποσες ὥρες ξαπλωμένος στή θαυμάσια ἐκείνη πλαγιά τοῦ Ὑμηττοῦ, πῆρα τò δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς.

Τὴν ἡμέρα ἐκείνη δὲν ἀνέβηκα στήν κορυφή τοῦ Ὑμηττοῦ. Στήν κορυφή με ὀδήγησε, λίγους μῆνες ἀργότερα, ὁ Γεώργιος Χαλκοκουνδύλης, ἀφοῦ μου διάβασε τὴν περικοπὴ ἀπὸ ἓνα ἄλλο γράμμα τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη (πρὸς τὸν πατριάρχη Θεοδοσίο), ὅπου τονίζει ὅτι ὅποιος δὲν ὀκνήσει «τῆς τραχείας ἐπιβῆναι τοῦ Ὑμηττοῦ ράχεως, ὄψεται σχεδὸν τὴν Ἀττικὴν πᾶσαν ἐκεῖθεν, ἴδῃ δὲ καὶ τὰς Κυκλάδας καὶ τὰς Σποράδας περὶ αὐτὴν ἐπικειμένους πανταχόθεν, ὥσπερ ἐν χοροῦ σχήματι». Ὁ Χαλκοκουνδύλης εἶχε ἀντίγραφα σχεδὸν ὅλων τῶν ἐπιστολῶν πού ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης εἶχε ἀπευθύνει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στοὺς φίλους του.

Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Καισαριανὴ μονή, εἶδα τὸν Παρθενῶνα νά προβάλλει στὸν ὀρίζοντα, πάνω ἀπὸ τοὺς λοφίσκους πού προστατεύουν τὰ δυτικὰ κράσπεδα τοῦ Ὑμηττοῦ, σὲ μιὰ μορφὴ πού δὲν εἶχα ξαναδεῖ. Ὁ Παρθενῶν εἶναι ἓ ν α ς καὶ μ ο ν α δ ι κ ὁ ς· κι' ὁμως, οἱ μορφές του εἶναι ἀπειρες. Κάθε σημεῖο τῆς Ἀττικῆς γῆς ἀποκαλύπτει στὰ μάτια σου καὶ μιὰν ἄλλην ὄψη τοῦ Παρθενῶνος· καὶ κάθε στιγμή τῆς ἡμέρας — κάθε παραλλαγή τοῦ φωτὸς — σοῦ ἀποκαλύπτει τὴν ὄψη αὐτὴ ἄλλιῶς. Ἀντικρῦζοντας ἀπὸ μακριά — καὶ ἀσύνδετη ἀπὸ τὸ γύρω της τοπίο, γιατί οἱ λοφίσκοι πού ἦταν ἐμπρὸς μου ἔκοβαν τὴν Ἀκρόπολη ἀπὸ τὴν ἴδια τῆς τῆ βάση — τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Παρθενῶνος, εἶχα τὸ αἶσθημα ὅτι ὁ Παρθενῶν εἶναι πραγματικά, ὅπως ἔλεγε ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης, ἡ «ἄκρα τοῦ οὐρανοῦ». Ναι, ἐκεῖ στὸ βάθος — ξεκρέμαστη, με τὴ δωρικὴ ὁμορφιά ὡς μοναδικὸ στήριγμα πού τὴν ξεχωρίζει καὶ τὴ σώζει ἀπὸ τὴν ἄβυσσο — εἶναι ἡ «ἄκρα τοῦ οὐρανοῦ». Κ' ἐδῶ — ἐδῶ πού βρισκόμουν ἐγώ, κατεβαίνοντας ἀπὸ τὴν Καισαριανὴ μονή καὶ τὴν πανάρχαια ἱερὴ κρήνη — εἶναι ἡ καλύτερη σκοπιά πού μπορεῖ νά χρησιμοποιήσουν τ' ἀνθρώπινα μάτια γιὰ ν' ἀντικρῦσουν τὴν «ἄκραν τοῦ οὐρανοῦ». Τέτοιο ἦταν τὸ αἶσθημα πού μ' ἐκυρίευσε τὴν ὥρα πού, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴς πλαγιές τοῦ Ὑμηττοῦ πού ὕμνησε ὁ Ὀβίδιος, ἀντίκρυσά τὸν Παρθενῶνα σὰ νά τὸν ἀντίκρυσά γιὰ πρώτη φορὰ στή ζωὴ μου. Ναι, κάθε φορὰ πού ἀντικρῦζεις τὸν Παρθενῶνα τὸν ἀντικρῦζεις γιὰ πρώτη καὶ μοναδικὴ φορὰ.

Στήν Ἀθήνα ἔμεινα ὡς τὸ τέλος τοῦ σωτήριου ἔτους 1419. Ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης, φανατικός Ἀθηναῖος, θέλησε νὰ μέ κάμει ν' ἀγαπήσω τὴν Ἀττική, νὰ τὴν ἀγαπήσω τουλάχιστον ὅσο ἀγαποῦσα καὶ τὴν Πάτρα. Δὲν αἰσθάνθηκα καμμιάν ἀντίδραση μέσα μου, ὅταν κατάλαβα τὴν πρόθεσή του. Μέσ' στὸ χῶρο τῆς καρδιάς μου, προπάντων ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ δασκάλου μου, εἶχαν δημιουργηθεῖ τόσα κενὰ πού μπορούσαν νὰ πληρωθοῦν κάλλιστα μὲ νέες καὶ μεγάλες ἐντυπώσεις. Ἐξακολουθοῦσα ν' ἀγαπῶ πολὺ τὴν Πάτρα, ἀλλὰ εἶχα πιά τὴ δυνατότητα ν' ἀγαπήσω κι' ἄλλα πράγματα. Κ' ἡ Ἀθήνα, ἡ Ἀκρόπολη, ὀλόκληρη ἡ Ἀττική βρῆκαν τόπο στὴν καρδιά μου, χωρὶς διόλου νὰ χρειασθεῖ νὰ ἐκτοπίσουν ἢ ἔστω καὶ νὰ στριμώξουν μέσα μου τὴν Πάτρα.

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1419 ἐκόναμε ἐκδρομὲς κάπως μακρυνὲς στὴν Ἀττική. Τὶς ἐκδρομὲς αὐτὲς τὶς κάναμε μὲ δυὸ ὠραῖα ἄλογα πού ἔπαιρνε ὁ Χαλκοκονδύλης ἀπὸ τοὺς σταύλους τοῦ Ἀντώνιου Ἀτσαγιόλι. Ὁ Ἀντώνιος — μὲ τὴ βοήθεια καὶ τῶν Βενετῶν πού, ξέροντας τὴν ἀδυναμία του, τοῦστελναν ἄλογα ἀπὸ τὴν Εὐβοία — εἶχε ἓνα ἔξοχο ἵπποφορβεῖο. Ἀκόμα κι' ἀπὸ τοὺς Τούρκους, πληρώνοντας περισσότερα ἀπ' ὅσα τοῦ ζητοῦσαν, ἔπαιρνε ἄλογα κ' ἐπιχειροῦσε τὶς πιὸ καλὲς διασταυρώσεις. Δὲ χρειάστηκα πολλὲς μέρες γιὰ ν' ἀσκηθῶ στὴν ἵππασία. Κ' ἤμουν πολὺ περήφανος ὅταν κατάφερα νὰ πῶ ὅτι ἤμουν καλὸς καβαλλάρης. Τ' ἄλογο σοῦ δίνει τὸ αἶσθημα ὅτι βρίσκεσαι παραπάνω ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Καὶ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μοῦ ἄρεσε λιγάκι ἡ μάταιη ἰδέα ὅτι μπορῶ νὰ σταθῶ παραπάνω ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Σκεπτόμουν, ἄλλωστε, ὅτι ὅποιος στέκεται παραπάνω καβάλλα σὲ ἄλογο, κινδυνεύει καὶ περισσότερο. Ἡ σκέψη αὐτὴ ἔκρυβε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μου τὴν κάποιαν ἀλαζονεία πού γιὰ λίγον καιρὸ ἐκυρίευσε τὴν καρδιά μου. Σὰ νᾶπρεπε νὰ ντραπῶ γιὰ τὴν ἀλαζονεία μου, φρόντισα νὰ τὴν ἀντισταθμίσω μὲ τὴ σκέψη ὅτι, καβαλλικεύοντας ἄλογα, μπορούσα κάλλιστα νᾶμαι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἵππότες πού, μαζί μὲ τὸν Βάλθερο Βριέννιο, δέχθηκαν στὰ τενάγη τῆς Κωπαίδας τὰ βέλη τῶν Καταλανῶν.

Τὴν πρώτη μας ἐκδρομὴ, τὴν κάπως μακρυνή, τὴν κάναμε στὸ Πεντελικό. Στους πρόποδες τοῦ Πεντελικοῦ ἦταν, ἄλλοτε, ἡ Κηφισία, μιὰ ἀπὸ τὶς δώδεκα πόλεις πού ὁ ἴδιος ὁ Κέκρωψ — ἔτσι τουλάχιστον λέει ὁ μῦθος πού κι' αὐτὸς ὁ Στράβων τὸν μνημονεύει — εἶχε ἰδρύσει. Στὴ μυθικὴ αὐτὴ τοποθεσία πού εἶναι γεμάτη ἀπὸ τὰ ὠραιότερα δέντρα — λεῦκες, ἰτιές, πλατάνια, καὶ πεῦκα πολὺ ψηλὰ κι' ἄλλιῶτικα ἀπὸ τὰ συνηθισμένα πεῦκα τῆς Ἀττικῆς — δὲ βρῆκα

πιά παρά μόνο φτωχόσπιτα και μάτια χωρικών φοβισμένα. Στο Πεντελικό, τὸ βουνὸ πού τροφοδότησε μὲ τ' ὠραιότερο μάρμαρο τοῦ κόσμου τ' ὠραιότερο γένος ἀνθρώπων, ἀνεβήκαμε ἀπὸ τὴ δυτική του πλαγιά. Οἱ δυτικὲς πλαγιὲς τοῦ Ὑμηττοῦ καὶ τοῦ Πεντελικοῦ εἶναι οἱ πιὸ προσιτὲς, ἀλλὰ καὶ οἱ πιὸ μαγευτικὲς. Τὶς ἔχει χαϊδέψει, χιλιάδες τώρα χρόνια, ἡ Ἀττικὴ δύση. Τὰ νερὰ τρέχουν πλούσια ἀπὸ τὶς δυτικὲς πλαγιὲς τοῦ Πεντελικοῦ καὶ οἱ ἡμέρες χαράδρες τοῦ κάνουν τὰ νερὰ νὰ κυλοῦν μὲ τὸν πιὸ χαρούμενο κι' ἀξένιαστο ἦχο. Οἱ «λιθοτομίες» τοῦ Πεντελικοῦ εἶναι σὰν τραύματα πού ἔχουν προκαλέσει οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἀνθρώποι στὸ ὑπομονετικὸ καὶ φιλόξενο βουνό· ὡστόσο, τὰ τραύματα αὐτὰ πού δὲν ἐπουλώνονται ποτέ εἶναι καὶ ἡ δόξα τοῦ Πεντελικοῦ.

Ὅπως δὲ βρῆκα στὸν Ὑμηττὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ὑμηττίου Διός, ἔτσι δὲ βρῆκα καὶ στὸ Πεντελικὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς πού ὁ Πausανίας λέει ὅτι εἶχε βρεῖ ἀκόμα στημένο, ὅταν, στὶς μέρες τῶν Ἀντωνίνων, ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀττικὴν. Ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης, ἡ περιοχή αὐτὴ τῆς Ἀττικῆς εἶχε ὑποστῆι πολλές ἐπιδρομὲς ἀπὸ βάρβαρους κι' ἀπὸ πολιτισμένους, κ' ἔτσι μοῖρα τῆς εἶχε γίνῃ ἡ λεηλασία, ἡ ἐρήμωση, ἡ φτώχεια κ' ἡ καταστροφή. Ὡστόσο, τὸ Πεντελικὸ ἔδειξε μιὰν ὑπερήφανη ἀντοχὴ στὶς ἐπιδρομὲς καὶ τὶς λεηλασίες. Κατεβαίνοντας ἀπὸ τὴν ἀκρότερη δυτικὴ πλαγιά του, σταθήκαμε σ' ἓνα μικρὸ καὶ προφυλαγμένο ὄροπέδιο πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ ἓνα παλαιὸ λατομεῖο μαρμάρου. Ὁ ἥλιος πλησίαζε στὴ δύση του. Ἡ μυρουδιά ἀπὸ τὸ πεῦκο καὶ τὸ θυμάρι ἦταν τόσο γλυκειὰ πού ἡ ψυχὴ μου εἶχε ἀρχίσει νὰ μεθάει. Ὡς τὸ Φαληρικὸ πέλαγος ἡ ματιά μου ἀγκάλιασε τὰ πιὸ ἱερά τοπία καὶ τὶς πιὸ ἱερὲς ἀναμνήσεις τοῦ Γένους μου.

31

Μιὰ μέρα ξύπνησα μὲ δυνατὸ χτυποκάρδι. Τὸ πρωινὸ ἐκεῖνο θὰ ξεκινούσαμε γιὰ τὸν Μαραθῶνα. Καὶ θὰ περνούσαμε καὶ τὴ νύχτα ἐκεῖ. Κ' ἤθελα καλὰ καὶ σώνει νὰ διαπιστώσω ἂν εἶχε δίκιο ὁ Πausανίας πού ἔλεγε: «ἐνταῦθα ἀνὰ πᾶσαν νύκτα καὶ ἵππων χρεμετιζόντων καὶ ἀνδρῶν μαχομένων ἔστιν αἰσθέσθαι».

Ἄν καὶ ἔφιππος, βρῆκα ὅτι ἡ ἀπόσταση, πού ὁ Ἀθηναῖος Μαραθωνομάχος κατάφερε νὰ διανύσει, τρέχοντας, γιὰ ν' ἀναγγεῖλει τὴ μεγάλη εἶδηση τῆς νίκης, ἦταν πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι εἶχα φαντασθεῖ. Ὅσο προχωρούσαμε, τόσο ἀπομακρυνόταν ὁ Μαραθῶν. Ποιὸς ξέρει, γιὰ τὸ αἶσθημα πού μὲ κατεῖχε μπορεῖ νὰ μὴν ἔφταιγε ἡ φυσικὴ ἀπόσταση· μπορεῖ νὰ φταιγε ἡ ἱστορικὴ ἀπόσταση τῶν ἡμερῶν μου ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα. Χίλια ἐνιακόσια περίπου χρόνια μὲ χώριζαν ἀπὸ τὴ ἡμέρα πού ξημέρωσε μὲ τὴ μεγαλύτερη

ἀπειλή καὶ πού ἔδυσε μὲ τὸν πιὸ μεγάλο θρίαμβο. Τὸ Γένος μου ἦταν, τότε, μικρὸ ὅπως καὶ τώρα, τόσο μικρὸ πού ἔπρεπε καὶ οἱ δοῦλοι ἀκόμα νὰ πολεμήσουν γιὰ ν' αὐξηθεῖ κάπως ὁ ἀριθμὸς τῶν μαχητῶν («ἐμαχέσαντο γὰρ καὶ δοῦλοι τότε πρῶτον»). Εἶναι τόσο ὠραῖο — τόσο Χριστιανικὸ πρὶν ἐμφανισθεῖ καὶ ὁ Χριστὸς — ὅτι πλάϊ στους τάφους τῶν ἐλεύθερων Ἀθηναίων καὶ Βοιωτῶν ὑπάρχουν καὶ οἱ τάφοι τῶν ἡρωικῶν δούλων πού ἔπεσαν μαζί τους! Πέφτοντας οἱ δοῦλοι στὸ πεδίο τῆς μάχης, ἔγιναν ἐξίσου ἐλεύθεροι ὅσο καὶ οἱ Ἀθηναῖοι πού τοὺς ἔκαμαν τὴν τιμὴ νὰ τοὺς πάρουν μαζί τους.

Πῶς, ὁμως, κατάφερε τὸ μικρὸ ἐκεῖνο Γένος τῶν Ἑλλήνων νὰ νικήσει τ' ἀμέτρητα πλήθη τῶν ἐχθρῶν, τὶς φοβερὲς ἐκεῖνες μᾶζες πού γεννάει ἡ Ἀσία καὶ πού σὰν ὀγκόλιθοι κυλοῦν κάθε τόσο ἐπάνω στὸ λεπτὸ φλοιὸ τῆς Ἑλληνικῆς γῆς; Καὶ πῶς, δίχως νὰ πιστεύουν ἀκόμα οἱ Ἕλληνες στὸν Χριστὸ πού ἦρθε πολὺ ἀργότερα, ἔγινε γιὰ χάρη τους τὸ μεγάλο θαῦμα πού σήμερα, μ' ὅλες τὶς προσευχὲς καὶ δεήσεις τῶν ἰσαποστόλων αὐτοκρατόρων καὶ ἀγίων μας πατριάρχων, δὲ γίνεται;

Δὲν ἀρκοῦσε, φαίνεται, νὰ χτίζουμε ἐκκλησιᾶς, νὰ κάνουμε λιτανεῖες καὶ νὰ νηστεύουμε, γιὰ νὰ γίνει τὸ θαῦμα πού θὰ μᾶς ἔσωζε. Φοβᾶμαι ὅτι ἡ Χριστιανικὴ μας πίστις ἔχει συνδυασθεῖ μὲ μεγάλη παθητικότητα. Μήπως, ἐπειδὴ κι' ὁ Χριστὸς ἀφῆκε νὰ τὸν ραπίσουν καὶ νὰ τὸν σταυρώσουν, ἐκάναμε καλὰ πού ἀφήκαμε κ' ἐμεῖς νὰ μᾶς ραπίζουν καὶ νὰ μᾶς σταυρώνουν; Τὸ ἐρώτημα τοῦτο σκαλώνει συχνὰ στὴ σκέψη μου. Κ' ἔχει, χωρὶς ἄλλο, κάποιον μεγάλο νόημα καὶ τὸ ἐρώτημα αὐτό. Ἀλλὰ δὲ μπόρεσα ἀκόμα νὰ βρῶ τὴν ἀπάντηση πού θὰ μοῦδινε ὁ Θεὸς τὸ δικαίωμα νὰ δώσω. Φαίνεται ὅτι ὁ Θεὸς δὲ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα ν' ἀπαντοῦμε στὰ πολὺ μεγάλα ἐρωτήματα. Πάντως, δὲν τῷδωσε σὲ μένα τὸ δικαίωμα τοῦτο.

Τὴ νύχτα πού πέρασα στὸν Μαραθῶνα, ἄκουσα ἄλογα νὰ χρεμετίζουν καὶ ἄντρες νὰ χτυπιοῦνται μὲ τὰ ὄπλα τους...

32

Λίγες μέρες πρὶν φύγω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ γυρίσω στὴν ἀγαπημένη μου Πάτρα, ὁ Γεώργιος Χαλκοκουνδύλης μοῦ εἶπε ὅτι θὰ κάναμε ἕναν περίπατο στὴν Ἐλευσίνα. Εἶχα κάμποσες φορές βαδίσει στὴν Ἱερὰ Ὀδὸ, ἀλλὰ δὲν εἶχα φθάσει ὡς ἐκεῖ. Ἀντικρῦζοντας τὰ στενὰ τῆς Σαλαμίνας, δὲ μπόρεσα νὰ ἐξηγήσω πῶς τὸ τεράστιο ἐκεῖνο γεγονός τῆς ναυμαχίας χώρεσε μέσα σ' αὐτὰ τὰ στενὰ. Στὴν Ἐλευσίνα δὲ βρῆκα τίποτε ὀρθιο. Ἀπὸ τὸ ἔτος 396 πού πέρασε ἀπὸ κεῖ ὁ Ἀλάρικος, τὰ πάντα χάθηκαν. Ὄταν ὁ ἀνθύπατος τῆς Ἀχαΐας Πραιτεξτάτος ἔγραψε στὸν αὐτοκράτορα Οὐαλεντινιανὸ

ὅτι ἡ ἀπαγόρευση τῶν νυχτερινῶν θυσιῶν καὶ τελετῶν δὲν ἔπρεπε νὰ περιλάβει τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, γιατί αὐτὸ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα «ἀβίωτον τοῖς Ἕλλησιν καταστήσειν τὸν βίον», ὁ αὐτοκράτωρ «ἐπέτρεψεν, ἀργοῦντος τοῦ νόμου, πράττεσθαι πάντα κατὰ τὰ ἐξ ἀρχῆς πάτρια». Ὁ Ἀλάριχος πού στήν ἐπιδρομὴ του τὸν ἀκολουθοῦσε πλῆθος μοναχῶν δὲ θεώρησε, φαίνεται, θεμιτὴ τὴν ἐξαίρεση κ' ἔβαλε τοὺς Γότθους, καὶ προπάντων τοὺς Ἕλληνας μοναχοὺς, νὰ γκρεμίσουν τὰ βέβηλα ἱερά, νὰ βάλουν φωτιὰ καὶ ν' ἀνασκάψουν ὀλόκληρη τὴν περιοχὴ ὅπου ἡ Ἑλλάς εἶχε μύσει τοὺς διαλεχτότερους ἄνδρες τοῦ κόσμου στήν κρυφὴ ἀλήθεια τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Τὴν Ἀκρόπολη, ὅπου ἤξερε ὅτι θάβρισκε λείψανα Χριστιανῶν μαρτύρων, δὲν τὴν ἔθιξε ὁ Ἀλάριχος. Δὲν εἶχε, λοιπόν, δίκιο ὁ Νεοπλατωνικὸς Εὐνάπιος πού, πενήντα περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ νεαροῦ καὶ ὑπερήφανου Ἀλάριχου, ἔλεγε ὅτι, ἂν ἐπικρατοῦσε ὁ Χριστιανισμὸς, «σκότος τυραννῆσει τὰ ἐπὶ γῆς κάλλιστα». Οὔτε ὁ αἰρετικὸς Χριστιανισμὸς τοῦ Ἀλάριχου δὲν ἔθιξε τὸν Παρθενῶνα. Ἄν ἔθιξε κ' ἀφάνισε τὴν Ἐλευσίνα, σ' αὐτὸ ἔφταιγε τὸ πείσμα τῶν Ἀθηναίων πού, τριακόσια πενήντα χρόνια μετὰ τὴ Σταύρωση καὶ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Σωτῆρος, προτιμοῦσαν τὰ βέβηλα μυστήρια ἀπὸ τὰ ἱερά καὶ ἄχραντα. Ἀφοῦ ὁ Οὐαλεντινιανὸς ἦταν ἀνεκτικός, ἦταν μοιραῖο νὰ ρθεῖ ὁ Ἀλάριχος γιὰ νὰ συνδυάσει τὴν ἀπαγόρευση τῶν ἀχρηστων πιά μυστηρίων μὲ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἐλευσίνας.

Γυρίζοντας ἀπὸ τὸν τόπο τῆς καταστροφῆς πού δὲ θυμίζει πιά τίποτε, μοῦ εἶπε ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης ὅτι, στὸ δρόμο μας, θὰ σταματήσουμε γιὰ λίγο σ' ἓνα μοναστήρι. Τὸ μοναστήρι τοῦ Δαφνίου — μοῦ εἶπε — βρίσκεται πιά στὰ χέρια τῶν Λατίνων, ἀλλὰ ἰδρύθηκε στὶς μέρες τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ τὸ ναὸ του τὸν ἔχτισαν, γύρω στὸ ἔτος 1100, οἱ δικοὶ μας στὸ ἴδιο ἀκριβῶς μέρος ὅπου οἱ παλαιοὶ μας πρόγονοι εἶχαν ὑψώσει τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Στὴν ὀχυρωμένη αὐτὴ μονὴ τῶν Κιστερκιανῶν μοναχῶν — στὴ Santa Maria di Dalphino, ὅπως τὴν ὀνόμαζαν — ἔδειξαν ἰδιαίτερη ἀγάπη οἱ Φράγκοι δοῦκες Δελαρός. Ἐκεῖ βρίσκονται οἱ τάφοι δουκῶν καὶ ἄλλων Φράγκων εὐγενῶν. Ἀφότου, ὅμως, πῆραν τὴν Ἀττικὴ οἱ Καταλανοί, τὸ Δαφνὶ (ὅπως τὸ λέει ὁ λαὸς) ἔχασε τὴ φήμη του, πού ὁ ἴδιος ὁ Πάπας τὴν εἶχε κατακυρώσει, καὶ οὐσιαστικὰ ἐγκαταλείφθηκε. Πίσω ἀπὸ τὰ ἰσχυρά του τείχη δὲ ζοῦσαν πιά, ὅταν ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης μοῦ ἀποκάλυψε τὸν κρυφὸ θησαυρὸ πού ὑπάρχει ἐκεῖ μέσα, παρὰ μόνο μερικοὶ ἀδιάφοροι Λατῖνοι μοναχοὶ πού δὲν ἤξεραν καλὰ - καλὰ σὲ ποιὸ τάγμα ἀνήκουν.

Τώρα θὰ ἰδεῖς — μοῦ λέει ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης, ἐνῶ μπαί-

ναμε στην ἐκκλησία τοῦ μοναστηριοῦ — ὅτι ὁ Εὐνάπιος εἶχε πέρα για πέρα ἄδικο, ὅταν ἔλεγε ὅτι μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ «σκοτός τυραννῆσει τὰ ἐπὶ γῆς κάλλιστα». Ὅχι μόνο δὲ χάλασαν οἱ Χριστιανοὶ (ἔτσι συμπλήρωσε ὁ Χαλκοκονδύλης τὴ σκέψη του) ὅσα ὠραῖα ἔπλασαν οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες, ἀλλ' ἀνακάλυψαν καὶ μιὰ νέα μορφή τοῦ ὠραίου, μιὰ μορφή πού ἐνώνει σ' ἓνα γάμο ἀπόρρητο τὴν ὁμορφιά πού εἶναι προσιτὴ στὶς αἰσθήσεις μὲ τὴν ὁμορφιά τῆς ἀγνῆς ψυχῆς. Τὰ μωσαϊκὰ πού θὰ ἴδεις καὶ πού ἀνώνυμοι τεχνίτες τάφτιαξαν ἐδῶ καὶ τριακόσια χρόνια, δὲ θὰ τὰ ἴδεις σὲ κανένα ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου.

Πρῶτη φορά, τὴν ἡμέρα ἐκείνη, ἄκουσα νὰ μοῦ μιλοῦν γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴν ὁμορφιά τῆς Χριστιανικῆς τέχνης. Ἄλλὰ κι' αὐτὸς ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης ἀρκέσθηκε σ' αὐτὲς τὶς λίγες λέξεις. Μονάχα στὴν Ἰταλία, ὅταν πῆγα ἐκεῖ ἀργότερα, διαπίστωσα ὅτι κ' ἡ Χριστιανικὴ τέχνη συζητεῖται, εἶναι ἀντικείμενο θεωρίας πού ἀσχολεῖται μὲ τοὺς ρυθμούς καὶ τὶς διάφορες μορφές πού πῆρε στὴν ἀρχιτεκτονική, στὴ γλυπτική καὶ στὴ ζωγραφική. Μονάχα ἐκεῖ — στὴν Ἰταλία — μοῦ ἔγινε ἀπόλυτα συνειδητὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ζωγραφικὴ εἶν' ἓνα μεγάλο βῆμα τοῦ Χριστιανισμοῦ — ἓνα βῆμα πού οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δὲ μπόρεσαν ἢ δὲ θέλησαν νὰ ἐπιχειρήσουν — καὶ ὅτι ἡ δική μας ζωγραφικὴ εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν Ἰταλική, εἶναι ἡ πηγὴ τῆς Ἰταλικῆς, ἀλλὰ καὶ ταυτόχρονα ὁ φραγμὸς πού οἱ Ἰταλοὶ βάλθηκαν νὰ ξεπεράσουν. Καὶ λένε — τὸ λένε οἱ ἴδιοι — ὅτι τὸν ξεπέρασαν.

Κανένας ἀπὸ τοὺς μεγάλους σοφοὺς μας, πού στὰ πεντακόσια τελευταῖα χρόνια ἔγραψαν γιὰ τόσα καὶ τόσα πράγματα, δὲν καταδέχθηκε νὰ πεῖ μιὰ λέξη γιὰ τὸ νόημα πού ἔδιναν οἱ ἀπλοῖκοι καὶ ἴσως ἀγράμματοι τεχνίτες μας στὸ ζωγραφικὸ τους ἔργο ἢ σ' ἓνα μωσαϊκό. Οὔτε ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, οὔτε ὁ Νικήτας ἢ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, οὔτε ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς ἢ ὁ Δημήτριος Κυδώνης δὲ θεώρησαν ἀναγκαῖο νὰ προσέξουν τὸ μόχθο τῶν ἀπλοϊκῶν τεχνιτῶν πού, ὅπως διαπιστώνω τώρα, ἔκαμαν θαύματα. Ὅπως δὲν πρόσεξαν τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, ἔτσι δὲν πρόσεξαν καὶ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν του. Τοὺς ἄρεσαν, ἴσως, μόνο σὰ μιὰ διακόσμηση πού εἶχε ἓναν ὑποδεέστερο καὶ ὑπηρετικὸ χαρακτήρα. Καὶ θὰ τοὺς ἄρεσαν, ἴσως, περισσότερο τὸ πολὺ χρυσάφι καὶ οἱ πολύτιμοι λίθοι πού εἶχαν συνδυασθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἄλλοῦ, μὲ τὶς ζωγραφικὲς διακοσμήσεις, παρὰ ἡ ἴδια ἡ ζωγραφικὴ. Θὰ τοὺς ἄρεσε, ἴσως, περισσότερο ἡ λάμψη παρὰ τὸ σεμνὸ νόημα τῶν χρωμάτων καὶ γραμμῶν. Κι' αὐτὸς ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης πού θαυμάζει τὰ μνημεῖα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων δὲ λέει οὔτε λέξη γιὰ τὰ μωσαϊκὰ

τοῦ Δαφνιοῦ πού, χωρίς ἄλλο, θὰ τὰ εἶδε — ἀφοῦ τὸ μοναστήρι ἦταν στὴ δικαιοδοσία του — πολλές φορές.

Ὅταν μπῆκα στὸ ναὸ τοῦ Δαφνιοῦ, κυριεύθηκα ἀμέσως ἀπὸ τὸ αἶσθημα ὅτι ἓνας ἀπόλυτα νέος κόσμος ἀποκαλύφθηκε στὰ μάτια μου. Τέτοιες παραστάσεις δὲν εἶχα ἰδεῖ στὴν Πάτρα, δὲν εἶχα ἰδεῖ οὔτε στὸ μεγάλο ναὸ τοῦ Πρωτοκλήτου. Κοίταξα ἐπάνω, κοίταξα γύρω μου, καὶ ζαλίστηκα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν θαυμαστῶν παραστάσεων. Ὁ Παντοκράτωρ πού βρίσκεται στὸ θόλο μὲ τρόμαξε κάπως. Οἱ ἄγγελοι, ὅμως, πού παρακολουθοῦν τὴ γέννηση τοῦ θεοῦ βρέφους, καὶ προπάντων ἐκεῖνοι πού παρακολουθοῦν τὴ βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἰορδάνη, ὁ Ἐσταυρωμένος καὶ οἱ δύο μορφές πού στέκονται στὰ πόδια τοῦ Σταυροῦ καὶ πού παριστάνουν «τὴν μητέρα καὶ τὸν μαθητὴν... ὃν ἠγάπα» ὁ Ἰησοῦς, τὰ πρόσωπα ὅλων τῶν Ἀποστόλων στὸ Μυστικὸ Δεῖπνο, ὅλες αὐτὲς οἱ παραστάσεις ἔκαναν τὰ μάτια μου νὰ μαγευτοῦν καὶ τὴν ψυχὴ μου νὰ αἰσθανθεῖ ἐπάνω της τὸ γλυκὸ βᾶρος μιᾶς ὑπερκόσμιας ὀμορφιάς. Καὶ σκέφθηκα: Γιατί, τάχα, ὁ Φειδίας καὶ ὁ Πραξιτέλης εἶχαν ὀνόματα πού θὰ μείνουν γνωστὰ καὶ ἔνδοξα ὡς τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου, κ' οἱ πλάστες τῶν θαυμάσιων αὐτῶν μορφῶν στὸ ναὸ τοῦ Δαφνιοῦ δὲν εἶχαν κανένα ὄνομα καὶ θὰ μείνουν, ἔτσι, αἰώνια ἀγνωστοί;

Ὅταν γύρισα στὴν Ἀθήνα κ' ἔπεσα νὰ κοιμηθῶ, βρῆκα τὴν ἀπάντηση. Καὶ εἶπα: Ὁ ἴδιος ὁ Σωτὴρ, ὁ ἴδιος ὁ Κριτής, στὴ Δευτέρα Παρουσία, θ' ἀπαγγεῖλει τὰ ὀνόματά τους καὶ θὰ τοὺς πάρει κοντά του.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΒΙΒΛΙΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006